

Boszorkányportrék a történeti pragmatika tükrében

Varga Mónika

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

Jelen esettanulmány kérdésfeltevése az, hogy a boszorkányság szerepéhez asszociált (nyelvi) viselkedés leírását miként árnyalják az egyes tanúvallomásokban megjelenő megnyilatkozások, szembesítve azokat a narratívák más szereplőinek nyelvhasználatával és annak közösségbeli megítélésével. A vizsgálat kevésbé közismert (adatbázisból nem elérhető) jegyzőkönyvek kézirataira épül. A kvalitatív elemzés középpontjában az interakciók felidézése áll, beleértve az idézés módját, a megnyilatkozások tartalmát és megformálását, valamint az azokkal kapcsolatos metakommunikatív reflexiókat. A szoros olvasással feltárt nyelvhasználati mintázatok a szövegek társadalmi és kulturális beágyazottságát szem előtt tartva az aktuális vádak kontextusában értelmeződnek. Jellegzetes motívumnak bizonyult az összeférhetlenség, amely változatosan aktualizálódott, és bár a boszorkány szerepéhez tartozóként értékelték az idesorolt jelenségeket, valójában bizonyos esetei (például a fenyegetés) a közösség más tagjait is jellemezték.

Kulcsszavak: történeti pragmatika, interakció, metakommunikatív jelzések, társadalmi és kulturális beágyazottság, középmagyar korszak, boszorkányperes tanúvallomások

1. Témamegjelölés, a kutatás indoklása

Jelen esettanulmány 18. századi boszorkányperes jegyzőkönyvekben vizsgálja a nyelvhasználatot, az írott szövegben rögzült interakciókra, a megnyilatkozók közötti egyezkedésre és az azokkal, valamint a nyelvi viselkedéssel kapcsolatos általánosabb (metakommunikatív) reflexiókra fókuszálva. A kutatás kérdésfeltevése egyfelől az, hogy az egyes tanúvallomásokban felidézett megnyilatkozások és diskurzusrészletek hogyan árnyalják a boszorkányság szerepként és viselkedésként történő leírását, melynek szerves része a nyelvhasználat. Jóllehet a tanulmány címében *portrék* szerepel, jelentősége lesz az elemzés során annak is, hogy a közösség egyéb tagjai (későbbi kárvallottak és tanúk) saját bevallásuk szerint hogyan kommunikálnak azzal a személlyel, akiről feltételezik, hogy boszorkány. A felidézett mintázatokat érdemes lesz szembesíteni a szövegekből kirajzolódó közösségi hiedelmekkel, elsősorban azzal, hogy a megkérdozettek milyen hatalmat tulajdonítanak a gyanúsított személyeknek. Felvetődik tehát az, hogy mennyire hasonló, illetőleg miben tér el a tanúvallomások különböző szereplőinek nyelvhasználatára és annak megítélése a közösségben.

A kutatás kérdésfeltevése másfelől az, hogy a boszorkányperékből feltárható nyelvhasználat hogyan vizsgálható a történeti pragmatika eszközeivel és

módszereivel, illetőleg mit adnak hozzá a jelenlegi és hasonló kutatások eredményei a történeti pragmatika megközelítésmódjához. A feltárt részeredmények remélhetőleg hozzájárulnak mind a szövegtípusra speciálisan jellemző „eszköztár”, mind az egyezkedési mintázatok által létrehozott, idővel rutinizálódott társadalmi jelentések meghatározásához (utóbbi a történeti pragmatika újabbban is kevésbé kutatott területei közé tartozik (lásd Jucker 2022 [2006]: 751)).

Jelen kutatás a történeti adatokból indul ki, és azokra támaszkodik egy-egy megállapítás érvényességének értékelésekor. Nem célja az elemzésnek, hogy egy bizonyos elméleti keretben modellálja a szövegfeltárás eredményeit. Ezzel együtt olyan jelenségeken és tényezőkön keresztül dolgozza fel a forrásokat, amelyekkel a történeti (szocio)pragmatika kiemelten foglalkozik (például Jucker (2022 [2006]: 747–750) és Leitner–Jucker (2021: 660–691); lásd a 3. szakaszt). Az eredmények értelmezése során pedig nagy hangsúlyt helyez az összetett kontextusfelfogásra, beleértve a társadalmi és kulturális beágyazottságot – ez a forráscsoport jellegéből adódóan szükségszerű (jelentőségükről a történeti pragmatikai kutatásban lásd például Taavitsainen (2018: 539–540)).

Az összegző elnevezéssel *boszorkányperek*ként ismert szövegtípus nyelvhasználatát élönyelvközelinek számít (pl. Dömötör–Gugán–Varga 2021; Varga 2022a). Problematikus lenne azonban figyelmen kívül hagyni annak a hatását, hogy az elhangzottak meghatározott céllal – a boszorkánysággal gyanúsított személy(ek) ellen vagy mellett szóló bizonyítékok gyűjtésének részeként – rögzültek és formálódtak olyanra, amilyenek a jegyzőkönyvekből megismerhetjük őket. A boszorkányvád (maleficium) része a nyelvi viselkedés, amelyet főként a tanúk beszámolóin, így az ő hiedelmeiken keresztül ragadhatunk meg. A nyelvi viselkedésbe¹ értendő minden olyan kommunikációs mintázat, amelyet több jegyzőkönyv alapján a tanúk visszatérő jelleggel a gyanús személynek mint feltételezett boszorkánynak tulajdonítanak, és tőlük idéznek, sőt nem egyszer minősítik is azokat. Ezeket keresztül rajzolódik ki egyfelől az, hogy a gyanús személy hajlamos konfliktusba kerülni a közösség más tagjaival, kifogásolhatóan kommunikál, agresszív, más szóval összeférhetetlennek számít. Több forrást összehasonlítva tipikusan ilyen a káromkodás, szitkozódás, a kéréstlen megnyilvánulások, a kérkedés vagy épp a fenyegetés (a jelenleg vizsgált szövegekben ekként minősített mintázatokat az elemzés során mutatom be részletesen). Másfelől a megnyilatkozások egy része alapján az ártó

¹ Nem példátlan, hogy a későbbi vádlott más természetű, alapvetően nonverbális viselkedését, babonás cselekedeteket (ilyen a harmatszedés) vagy éppen a közösség számára nehezen értelmezhető mozdulatokat, tevékenységet is említik, minősítik a tanúk, például: *egykor estve későn látta a fatens több emberekkel edgjött, hogj ki mént az alsó malom felé az arkon kívül magánossan Jóczik Mihályne, és az hol az Csorda által szokott jarni az hold világon maga jártköt, Joczikné agitálta magát kerenget, hajlongott, tánczolté vagj mit mivelt, nem tudhattya* (TMK, Bosz. 61.); *Gombos Orsiknak háza mellett ell menván látták testi szemeikkel, hogy egy mezételen hayát le eresztvén líkas fazékban gyertyát tett s ugy kerülte megh nevezet Gombos Orsiknak az házat* (TMK, Bosz. 432.). A legkülönbözőbb viselkedésformák kelthettek gyanút, ha a közösség szokatlannak minősítette azokat. Ráadásul az utóbbiakat a tanúk jellemzően külső szemlélőként idézik fel, míg a kommunikációs mintázatokat az interakció résztvevőjeként is megtapasztalhatták. Éppen ezért a tanulmány a továbbiakban a nyelvi viselkedésre fókuszál, beleértve a megnyilatkozásokhoz kapcsolódó nonverbális jelzéseket is, ha a tanúk kitértek rájuk.

szándék mellett azt is feltételezhetők a közösség tagjai a gyanús személyről, hogy rendkívüli képességei vannak, ezzel is magyarázva az őket vagy környezetüket ért káreseteket (részletesen lásd többek között Varga (2019a; 2019c; 2022a), valamint az 5. szakaszt).²

Ezúttal arra irányul a vizsgálat, hogy konkrét szövegek szoros olvasásán keresztül hogyan és hányféleképpen rajzolódik ki az aktuális boszorkánysággal vádolt személy nyelvi viselkedése, összefüggésben a neki tulajdonított káresetekkel. A feldolgozásra kijelölt jegyzőkönyvek kevésbé közismertnek tekinthetők (adatbázisból nem érhető el, bemutatásukat a 3 szakasz tartalmazza). Leírásuk tehát kiegészíti a témában végzett korábbi kutatások eredményeit.

A továbbiakban a részletesebb problémafelvetést, majd a vizsgált anyag és jelenségek bemutatását követi a kvalitatív elemzés. Ennek során külön-külön tekintem át az egyes feldolgozott jegyzőkönyvek sajátosságait, utána szembesítem egymással a megfigyelt mintázatokat, kitérve azok pragmatikai jelentőségére.

2. Megközelítés és előzetes eredmények

A hagyományosan boszorkányperként számon tartott szövegtípus jelentős részben tanúvallomásokból, kisebb részben a vádlottak kihallgatásából áll.³ A jegyzőkönyvek zöme a hatósági eljárás korai szakaszából, az investigációs időszakából származik – az ügyek egy része el sem jutott a tárgyalásig –, azaz nem tekinthetők tárgyalótermi szövegeknek (szemben például az Old Bailey korpusz anyagával, lásd újabban Claridge (2020) és Ronan (2020)).

A forráscsoport számos tekintetben kínálkozik a történeti (szocio)pragmatikai vizsgálatokra. Mellettük szól a forrásbőség mellett az, hogy a jegyzőkönyvek rendkívül változatosak, már csak a kihallgatás szituációja miatt is. Egy-egy ügyben akár több kihallgatás is zajlott és rögzült, más korabeli eljárásokkal szemben jelentős számú tanút is megszólaltatva, a beszámolók pedig különféle terjedelműek lehetnek. Úgynevezett *circumstantialiter*, vagyis körülmények szerinti, részletekbe menő beszámolókat várt el a hatóság, és így is rögzítette azokat. A részletek jelentőségére enged következtetni az is, hogy – bár a tanúk egymás előtt vallhattak, néhány jegyzőkönyvbeli utalás alapján legalábbis – ugyanazokról a felidézett eseményekről több tanú vallomását is rögzíthették. Ahol lehetőség nyílt szövegváltozatok összevetésére, ott arra is lehetett példát találni, hogy a viszonylag hasonlóan megfogalmazott beszámolókat a korábbi változat részletesen tartalmazhatta, míg a későbbi egy latinul írt formulával jelezte a hasonlóságot (Varga 2022a; 2023). Több esetben olyankor is külön-külön vallomásokot rögzítettek a lejegyzők, amikor a tanúk a vádlott ártatlansága mellett szóltak (az eredmény alapján legalábbis nagyon hasonló megfogalmazással).

Mind a tanúk nagy számának, mind a részletek jelentőségének magyarázata a vád sokféleképpen aktualizálódó természetében keresendő (amellett, hogy a

² Az 1692 körül zajlott salemi perek kapcsán is markáns tényező az összeférhetetlenség, verbális agresszió, azonban a vizsgálatok elsősorban a hatóság és a vádlottak interakciójára, az ott megjelenő agresszió mintázataira és lehetséges következményeire irányulnak (részletesen pl. Kahlas-Tarkka–Rissanen 2015).

³ A különálló, hivatalos vádleírásokkal és az esetleges levélként fennmaradt beszámolókkal a jelenlegi kutatás nem foglalkozik.

részletek nagyfokú átélést, így megbízhatóságot is sugallhattak). Nem előre adott ugyanis, hogy az egyes ügyek szempontjából milyen tények és vélekedések lesznek relevánsak a hatóság tagjai számára. Így a jegyzőkönyvek tartalmazhatnak akár egészen egyedi (több-kevesebb szövegismerettel is váratlan), sajtóságos szövegjellemzőket (a kéziratos források jelentősége kapcsán lásd még Taavitsainen (2018: 544–545)). A pragmatikai kutatásokat pedig különösen gyümölcsözővé teheti egy olyan forráscsoport, amelyben a nyelvhasználat ilyen sokszínűségben jelenik meg.

Emellett a szövegformálás bármely aspektusában eltérő lejegyzői gyakorlatokkal találkozhatunk (részletesen lásd Varga 2022a). Utóbbiaknak is köszönhető, hogy a természetes, involvált történetmondás és megnyilatkozások keverednek a későbbi olvasót is szem előtt tartó, akár formálisabb szövegalkotással. Az ezúttal vizsgált jegyzőkönyvekből például nem szűrték ki a jelen idejű történetmondást (lásd a (18), (19) és (22)-es példákat), ahogy számos diskurzusjelölőt és más interakciós elemet sem (miratív *hát*, *ládd*, *no*, *nosza*, *hű* stb.).

A jegyzőkönyvezés során ugyanakkor az elhangzottak óhatatlanul módosítva rögzülnek, azonban ezek mértéke, módja és jelentősége szövegenként változik. Az olyan kéziratok, ahol áthúzások, betoldások, felülírások formájában jelöltek a javítások, rámutattak arra, hogy számos ponton történt változtatás, nem kizárólag az agrammatikus vagy más tekintetben kifogásolható részleteken. Az elérhető szövegváltozatokra ugyanez érvényes, ráadásul gyakran ilyenkor sem nyilvánvaló, hogy ténylegesen mely szókincsbeli vagy akár szintaktikai változat hangozhatott el valójában (Varga 2022a; 2023). Emellett a lejegyzők építhettek a hatóságnak arra a háttérismeretére, amellyel napjaink olvasói alapvetően nem rendelkeznek, azonban a jegyzőkönyvek teljesebb ismeretével legtöbbször értelmet nyernek a mai szemmel látszólag túlmagyarázott vagy éppen (az adott ponton) hiányos, homályos tartalmak és megformálások (Varga 2019a; 2022a).

Tényleges fogalmazványok, piszkozatok⁴ és a lejegyzés más korai szakaszából származó források hiányában az sem evidens, hogy maguk a tanúk mondták-e el olyan sorrendben az eseményeket, amely önmagában is a gyanús személy bűnösségét hivatott alátámasztani (vö. Pócs 1995). Jellemzően nem a káreset leírásával kezdődik ugyanis a beszámoló, hanem olyan korábbi események és interakciók felidézésével, amelyek gyakran valamilyen konfliktust is tartalmaznak, egyfajta motivációt jelezve – azaz a gyanús személynek volt indítéka a rontás elkövetésére, hiszen előtte összeszólalkozott a későbbi kárvalóttal vagy annak rokonával. Az események közti szoros időbeli összefüggés pedig oksági összefüggésként értékelődött át a tanúk hiedelmei szerint (éppen ezért az időviszonyok jelölése explicit és változatos módon realizálódott, lásd még (Varga 2019a; 2022a)). Tekintve azonban, hogy e jellegzetes sorrend alkalmazása mégsem kivétel nélküli (lásd 5.2.), nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy lejegyzői közbeavatkozás eredményéről beszélhetünk-e.

Célszerű tehát olyan élnyelvközei forrásokként kezelni a jegyzőkönyveket, amelyet a tanúk vagy a vádlott, a hatóság, valamint a lejegyző közösen hoz létre

⁴ Jóllehet a forrásközlések egy részében előfordulnak ilyen és hasonló minősítések, az iratok maguk jellemzően grammatikailag teljes mondatokból állnak, viszonylag kevés javítást tartalmaznak, azaz legalább tisztázatok lehetnek, sőt akár másolásra utaló jelek is megfigyelhetők rajtuk.

(vö. Grund 2021). Mindennek következtében alapvetően fontos a vizsgálatra kijelölt szövegek körültekintő feldolgozása, a határozott általánosítások helyett pedig inkább tendenciák megfogalmazása és szembesítése újabb forrásokkal. A következő szakaszban bemutatom az ezúttal feltárt szövegeket, és azokat a jelenségeket, amelyekre az elemzés irányul.

3. A feltárás szempontjai és a vizsgált anyag

Jóllehet számos pragmatikai jelenség lefordítható adatbázisokban történő keresésekre, ráadásul egy több mint fél millió szövegszónyi boszorkányperes forrásanyag bárki számára elérhető morfológiailag is elemzett formában (Történeti magánéleti korpusz, TMK, leírását lásd Dömötör et al. (2017) és Novák et al. (2018)), a jelenlegi elemzés kvalitatív feldolgozáson, szoros olvasáson alapul. Olyan jelenségek állnak a vizsgálat előterében, amelyek – amellet, hogy komplex leírást tesznek lehetővé – egyúttal összekapcsolják a történeti pragmatika különböző szakaszait, hullámain. Nagyon röviden kiemelve a fő csomópontokat, az első hullám a specifikus formák és kommunikatív funkciók közötti megfeleltetésre irányult a formától a funkcióig és a funkciótól a formáig egyaránt; a második hullám ezzel szemben a diszkurzív, interakciós megközelítésre és a metakommunikatív jelzésekre fókuszált. A harmadik hullám egyfajta újraegyesítése az előző kettőnek, szisztematikusabb figyelmet szentelve nemcsak az interakció dinamikájának, hanem az egyes nyelvi formák stabilabb, alapvető jelentéseinek is, amelyek szintén rendszeres egyezkedéssel alakulnak (részletesen lásd Leitner–Jucker 2021: 692–694).

A jelenlegi elemzés nemcsak az egyes szövegekben realizálódó jelenségeket mutatja be (formától a funkcióig), hanem azt is, hogyan variálódik egy-egy kommunikációs igény, funkció a különböző szövegrészekben (funkciótól a formáig, részletesen lásd Aijmer (2018)). Ezúttal a figyelem a bármiféle kommunikáció, interakció felidézésére és annak módjára irányul: mennyire közvetlenül jelenik meg, illetőleg mennyire távolodik el a közlés szituációjától. Jelentősége lesz továbbá a tanúk vagy más résztvevők metakommunikatív reflexióinak is, beleértve a gesztusok említését és értékelését, sőt a vélekedések és bármiféle személyes viszonyulás megjelenésének is (vö. Haugh 2018: 621–624). Emellett a résztvevők közötti egyezkedési mintázatokra is kitér a leírás, ahogy arra is, milyen jelzések utalnak a későbbi befogadó figyelembevételére (vö. Leitner–Jucker 2021: 695–701).

A kárvalottakkal és későbbi tanúkkal zajlott interakciókból kirajzolódó nyelvhasználat összevetésével arra keresem a választ, hogy mennyire térnek el a kifogásolt viselkedéstől a tanúk mintázatai, illetőleg hogy a megkérdezettek az értékelés során mennyire teszik explicitté a gyanús személyekhez kapcsolódó viszonyulásukat. A nyelvi jelenségek és az azoknak tulajdonított csoportreprezentáció a forrás jellegéből adódóan várhatóan főként a boszorkány szerepéhez kapcsolódik, és tágabb szociokulturális kontextusban értelmeződik, beleértve, hogy hol (a beszámolóiban vagy már a kérdésekben) és hogyan aktualizálódnak a vádak.

Az elemzés forrásainak kiválasztásakor szem előtt tartottam, hogy ezzel is érzékeltessem a változatosságot: szerepel jegyzőkönyv a 18. század első és második feléből, különböző területekről, női és férfi vádlottak ügyében. A vizsgált három jegyzőkönyvből egynek a szövegét, amennyire tudható, még nem közölték. A másik két irat elérhető ugyan, azonban a hangjelölésen túlmutató módosításokkal (és

kihagyásokkal), így a kéziratok ismerete nélkül pragmatikai szempontból sem lehetne teljességre törekvő és adekvát elemzést készíteni a forrásokról. A feldolgozott iratok rövid leírása a következő:

- Sipos Dorica elleni tanúkihallgatás, 1763, Zala megye, Szentbalázs, 11 tanú (nincs közölve, 2888 szövegszó); az irat másolat, az autentikációra, azaz a hitelesítésre az egyes beszámolókat követően rövid latin nyelvű formulák utalnak a folyószövegben (azaz feltehetően azt követően készült a jegyzőkönyv, legalábbis a fennmaradt változat).
- Balázs Gáspárné elleni tanúkihallgatás, 1726, Bihar megye, Hegyközpályi, 14 tanú (korábban Komáromy Andor közölte, 1147 szövegszó); az irat a rendezett kinézet és a nagyon kevés javítás alapján másolat lehet, néhány tanú vallomása mellett a margón található bizonyos jelzések, nem egyértelmű, hogy az autentikációra utalnak-e.
- Suppunyi András, azaz Harangöntő elleni tanúkihallgatások, 1721, Békés megye, Szentandrás és Szeghalom, összesen 7 tanú (korábban Oláh György közölte, forráskritikai összevetéseket lásd pl. Varga (2022a), 1963 szövegszó); az irat a rendezett kinézet és a kevés javítás alapján másolat lehet, az autentikációra egyes tanúknál a margón szerepel latin nyelvű rövidítés (*Auten'*), azonban két tanú esetében van példa részletesebb kiegészítésre is, külön lapon, latinul jelezve, hogy az autentikáció során adta hozzá a tanú az eddigiekhez.

A kihallgatások lefolytatása a magisztrátus hatáskörébe tartozott; a jegyzőkönyvek ezúttal sem térnek ki arra, hogy az adott településen belül milyen helyszínen zajlott a tanúk kikérdezése (a *sedria* 'törvényszék, ítélőtanács' feltehetőleg inkább az intézményes jellegre, mint konkrét helyszínre utal), ahogy arra sem, hogy pontosan vagy akár megközelítőleg hány személy vett részt rajta. A bizonyítékgyűjtés e szakaszában a hatóságot jellemzően egy szolgabíró (*judlium*) és egy esküdt (*juratus assessor* vagy *jurassor*) képviselte, a lejegyző személyéről ritkán szerepelt külön említés. A mai ügyésznek és ügyvédnek megfelelő szereplők (*fiscalis magistratualis* és *procurator*) a tárgyalás során jelentek meg, ha egyáltalán eljutottak addig a kérdéses ügyek – a jelenleg vizsgált ügyek folytatása a tanúkihallgatások után több más boszorkányperhez hasonlóan kevésbé ismert. Más eljárások alapján feltehető, hogy a tanúk egymás előtt vallottak, de erre ezúttal sincsenek a szövegekben utalások. Arra pedig sem ezúttal, sem általában sincsenek szövegszintű jelzések a jegyzőkönyvekben, hogy bárki közvetlenül befolyásolta volna azt, hogy a tanúk miről és miként vallottak (a vádlottak kihallgatásakor ugyancsak sok esetben látszólagosnak vagy sikertelennek bizonyult a sugalmazás, részletesen lásd Varga (2018; 2022a)).

Sipos Dorica jegyzőkönyvének végén Zala vármegye vicebírájának és (egyik) esküdtjének neve szerepel a vallomások lejegyzőjének kezétől. Balázs Gáspárné iratának végén a következő olvasható ugyancsak a lejegyző kezétől: *Hegyköz Pályi Fő Biro Pesti György Tanastaval edgyütt Per Jurat. Notar: Extrad.* (a többi a pecsétől nem látszik). Harangöntő jegyzőkönyvének pedig az alábbi látszik a nevek mellett: *ordin' ICottus Bekesien' Judlium*, valamint *Cottus Bekesien' Extra ordinar'*. A jegyzőkönyvezés feltehetőleg több fázisban zajlott, a kihallgatást követően meg- és igény szerint átfogalmazva, tisztázva, majd másolva a szövegeket.

A felsorolt iratokról betűhű átirást készítettem, a példaként idézett részleteket ezekből közlöm, egyéb fogódzó híján a vádlottak nevének rövidítésével hivatkozva.

4. Társadalmi és kulturális beágyazottság a kérdés- és válaszmintázatok alapján

A kihallgatások szövegének részletes elemzése előtt érdemes felvázolni azt, hogy a jegyzőkönyvben hogyan és hol jelennek meg az aktuális vádak, illetőleg mennyire lehetnek hatással a tanúnak feltett kérdések a beszámoló tartalmára, azaz mennyire feszítik elő az egyes történések felidézését.

A későbbi időszakok kikérdezéseire vonatkozó megállapítások (pl. az angol alapján Ronan 2020) nem vetíthetők vissza a történeti anyagra, már csak azért sem, mert utóbbiból nem áll rendelkezésünkre egyéb forrás, mint a jegyzőkönyvek, amelyek értelemszerűen nem adnak olyan közvetlen és pontos képet a kihallgatásokról, mint amelyek napjainkban rekonstruálhatók. Megállapításainkat tehát pusztán a fennmaradt dokumentumokra alapozhatjuk, és azokkal igazolhatjuk (legalábbis akkor, ha számos forrást összevetve hasonló tendenciákat állapíthatunk meg). Ezáltal viszont parttalaná válnak az olyan felvetések, hogy mi az, amit a lejegyző összefoglalhatott akár a kérdésekből, akár a válaszokból, és mi nem. Legtöbbször ugyanis lehetetlen ezeket a konkrét szöveg alapján igazolni vagy cáfolni; csak kivételes esetekben találhatunk egy-egy szövegben ilyesmire vonatkozó metakommunikatív reflexiókat, azonban az ilyenek nem a jegyzőkönyv általános felépítésére, hanem konkrét esetekre utalnak, így nem is általánosíthatók más forrásokra (hasonlóan ritkán a fennmaradt szövegváltozatok árulkodhatnak ilyesmiről, lásd Varga (2023)).

A tanúkihallgatások során feltett kérdések jellemzően a jegyzőkönyv elején található (a *De eo utrum* formulával vagy ennek szórendi változatával felvezetve, így a kérdéssorra *deutrum*ként, részeire *deutrális* (kérdő)pontokként is szokás utalni). Ezzel együtt más források híján nem nyilvánvaló, hogy a kérdések folyamatosan, egymás után hangzottak-e el, s ezután adtak a tanúk többé-kevésbé összefoglaló jelleggel választ, vagy az első kérdésre adott választ követően hangzott-e el a következő, illetőleg hogy az egyes tanúknak külön-külön tették-e fel a kérdéseket.

A kérdésmintázatok szövegének elemzésekor a tartalom bizonyult a fő tényezőnek: két jellegzetes típust lehetett megkülönböztetni aszerint, hogy következtetettünk-e belőlük a hatóság előzetes ismereteire konkrét eseményekről és vádakról (tipikusan korábbi feljelentések nyomán), vagy sem. Utóbbiakat munkaterminusként *általános tartalmú*ként írhatjuk le, az úgynevezett kérdőpontok pedig mindkét fő típust tartalmazhatták. A forma szerinti elhatárolás problematikus voltát jelzi, hogy az eldöntendő és kiegészítendő vagy akár választó kérdések kérdőpontokon belül is váltakoznak egymással, értelmezik egymást (lásd (1) példa: *Tudgyaē? Láttaē? vagy hallottaē [...] ha tudja, és kiknek [...] micsoda mesterséggel és mikor*). Az eldöntendő kérdéseket sem egy pusztán *igen* vagy *nem* válasz követi, hanem változó terjedelmű beszámolók – arra pedig nincs explicit utalás a jegyzőkönyvekben, hogy a részletes vallomást más mondattípusba tartozó kérdés feszítette elő.

Eppen ezért nem is tekinthetjük az eldöntendő kérdéseket (*tudja-e, látta-e, hallotta-e*) sugalmazóbb jellegűnek, mint a kiegészítendőket (*miként tudja* stb.). Jóllehet a megformálás mai szemmel a sugalmazás látszatát kelti, azonban ez az eljárás speciális kiindulópontjából is adódhat. Tipikusan nem arra irányul az eset kivizsgálása a boszorkányság esetében, hogy ki követte el az adott bűncselekményt, ki gyanúsítható azzal, hogy másnak kárt okozott. Az „elkövető(k)” személye

jellemzően ismert,⁵ az azonban a kihallgatás során derül ki, hogy mely bűncselekmények, károkozások elkövetése tulajdonítható neki(k) – illetőleg, ha tettek ellene, ellenük feljelentést korábban, akkor ezek megerősítése vagy cáfolása a hatóság feladata.

A tanúknak pedig lehetőségük van arra, hogy azokra az eldöntendőként feltett kérdésekre is tagadással válaszoljanak, amelyekre napjaink leírásai szerint az igenlő lenne az elvárt válasz. Emellett különféle tendenciák mutatkoznak a szövegekben arra nézve, hogy utólag reflektálnak-e a kérdőpontokra az egyes tanúvallomásokban, vagy sem (utóbbi esetben jelezhetnék is a vallomás átfogó jellegét, például az *ad omnia* felvezetéssel, de ez nem volt szükségszerű, lásd még Varga (2019a; 2022b)). Összességében tehát, amennyire a jegyzőkönyvek alapján megállapítható, a válaszokat a kérdő mondat típusa sem formailag, sem tartalmilag nem határozta meg, hanem, ahogyan azt lentebb is látni fogjuk, a tanúk szabadon és több-kevesebb változatossággal számoltak be tapasztalataikról, vélekedéseikről (azonos területről származó szűkebb szövegcsoport alapján lásd még Varga (2019a); több mint 100 jegyzőkönyv alapján részletesen lásd Varga (2022b)).

A Sipos Dorica elleni kihallgatáskor 3 kérdőpontot különítenek el a jegyzőkönyvben, mind általános tartalmú a tekintetben, hogy konkrét esetek összefoglalása vagy részletezése nélkül közvetítik a közösségben bevett hiedelmeket, ennek része a vádlotthoz kapcsolódó viszonyulás (közhír) is:

- (1) Tudgyaē? Látoē? vagy hallottaē ā Tanu? hogy Szent Baláson lakozó mastanságh pedig Nemes Vármegye fogságában Raboskodó Sipos Doricza *ell tagadván az Igaz Hitet, Eördőggel közt vetett, bubájos Mesterségeivel Emberekben, vagy Marhákbön kárt okozott, vagy ippen megh őlt volna*, ha tudja, és kiknek ártott, s- mitsoda Mesterséggel? és mikor? valya megh. 2do Vallyon *valamely kenyőtséket, ártalmas porokat, vagy ā féle Babonás eszkőzöket* nála tapasztaltē vagy látottē ā Tanu. 3tio Vallya megh aztis ā Tanu, *volt ē mindenkor Közőnséges hir felőle*, hogy bubájos Mesterséggel Embereknek vagy Marháknak ártott volna. (SD)

A válaszmintázatokról előzetesen annyit érdemes jelezni, hogy minden tanú említ rontásokat, babonás eszközöket viszont egyikük sem – utóbbi nem explicit módon jelenik meg a szövegekben, azaz a tanúk nem direkt módon utasítják el a felvetést, pusztán nem szerepel erre vonatkozó utalás a vallomásokban. Ez önmagában nem befolyásolja a beszámoló értékelését. A vallomások egy részében csak az első és a harmadik kérdőpontra szerepel (akár a mondat közben elhelyezett, tehát nagy valószínűséggel utólag belekerült) utalás, de arra is van példa, hogy csak a beszámoló elején szerepel az *ad 1mum*, de a harmadik kérdésre is választ ad a tanú.

A jegyzőkönyv jellegzetessége, hogy a nagyon explicit gyanúsítás közvetlenül a közhírhez kapcsolódik. A narratíva ezt megelőző szakaszaiban ugyanis nem nyilvánvaló a cselekvéstulajdonítás, hanem akaratlagosságot nem feltételező formában írják le a megbetegedéseket, például: *hidegletés esett a kárvallottra, betegségbe*

⁵ Jellemzően már a jegyzőkönyv elején is szerepel, hogy kire irányul a vizsgálat, ha nem úgynevezett cirkálásról van szó (amikor a vádak is különfélék lehetnek), de még olyankor is előfordul, hogy csak egy-két gyanúba fogható személyt neveznek meg a tanúk (pl. TMK, Bosz. 143.).

esett, vagy épp *kezei-lábai összehúzzattatván*. Ezt követően ugyanakkor világossá teszik a tanúk, hogy a vádlottnak tulajdonítják a káresetek, rontások elkövetését, még hozzá azért is, mert a közösség más tagjai is képesnek tartják őt ilyesmire (ez más jegyzőkönyvekben is megfigyelhető, ha nem is ennyire következetes motívum).⁶ Csak egy példát idézve:

- (2) Innénd ad 3tiu' gyanakodással lévén ā fatens Rab Személy ellen, hogy az eő Cselekedete, mivel mindenkor kőz hirűl hallatott és tartatott Sipos Doricza Rosz és bubájos Aszonynak (SD)

Hozzá kell tenni, hogy a (2) példában látott és ahhoz hasonló feltételezett összefüggéseket nem az feszíti elő, hogy a kihallgatáskor közvetlenül rákérdeztek a közhirre. Többször reflektálnak ugyanis arra a tanúk, hogy a falu bíróját, esküdtjét küldték a későbbi vádlotthoz, ettől remélve például gyógyulást (lásd 5.1.).

A Balázs Gáspárné elleni jegyzőkönyvben négy kérdőpont szerepel, ezek alapján általános tartalmú kérdéssorról beszélhetünk, ahol a második és harmadik kérdés lényegében az elsőt részletezi:

- (3) Tudodé Láttadé Hallottade Világoson Balas' Gáspárnének nyilván való boszorkánságot [...] valaha olyan dolgot mondott volna vagj Cselekedett volna az mely boszorkánság volna [...] Vagy valakit meg fenyegetett volna és fenyegetése után kárt vallott volna vagj maga személyében vagj Jőszágában, vagy meg is holt volna (BG)

Emellett – szintén inkább formula jelleggel – rákérdeznek, hogy ki lehet még jó tanú az ügyben (utóbbira egyik megkérdezett sem reflektál). A kérdések számára nincs utalás a tanúk vallomásában, majdnem mindegyik előtt a *Fatetur sic* felvezetés olvasható (egy esetben még ez is kimarad). A beszámolókra térve a 14 tanú közül öten nem említenek rontást vagy más negatív következményt, olyat sem, ami nem velük történt. Utóbbi esetekben egyéb vádak merülnek fel, illetőleg sajtáságos viselkedés, így ezeket az elemzés során mutatom be részletesen.

Harangöntő ellen két kihallgatás jegyzőkönyve maradt fenn, mindkét helyszínen három kérdéssel – Balázs Gáspárné jegyzőkönyvéhez hasonlóan ezúttal is a második kérdés mintegy értelmezi az elsőt, amely arra irányul, hogy tudják-e (látták-e, hallották-e) Harangöntőnek „nyilvánvaló kanboszorkánságát”. A második kérdésben eltér egymástól a két kihallgatás, ugyanis míg az egyik a kifejtés ellenére az általános hiedelmeket közvetíti (4a), addig a másik kihallgatásba konkrétum is kerül (4b):

- (4) a. szent Andrason vagy Másut Ördőgi mestérégevel valakit meg Vesztett, Nyargalt rontot, Varáslot es babonalt Vólna (H)
b. valakitt Ördőgi Mestersége által meg nyargalt, vagy megvesztett volna, vagy vizeletitt el állította volna? (H)

Sajtáságos módon az első kérdésre több esetben is pusztán *nihil* szerepel, míg ezt követően a kifejtettebb 2. kérdésre válaszolva a tanúk többsége megerősíti, hogy a vádlott rontásokat követett el, illetőleg néhányuk szerint elismerte, őt tartják

⁶ Például: *es az naptul fogvást ezen nyavalábon esett Asszon nem másra, hanem Kas Andrásnéra tellyes gyanosággal vagyon, mivel más ollyas ember nem volna.* (TMK, Bosz. 284.)

a faluban kanboszorkánynak. A válaszok tehát nem tükrözik a kérdés formáját és sorrendjét. Van olyan megkérdezett, aki távolságtartással kezeli a hallott információkat (például: *ad primum Nihil ad. 2dum hallottam másoktól, hogy harang őntő kan boszorkány, es aszt is hallottam Suhainet ő vesztette' me'g de' egyebe't nem tudok*), és nem minden tanú idéz fel konkrét kéresetet.

Részben a közösségi viszonyulásról, részben a lejegyzői tevékenységről árulkodhatnak a vádlottak jegyzőkönyvben szereplő megszólításai, említései. Sipos Dorica esetében a kérdésekben és a beszámolókból következetesen a *Sipos Doricza Rab Személy* és a név nélküli *Rab Személy* említéseket találjuk. A *Sipos Doricza Rab Személy* sajtóságon kevert, hiszen teljes névvel említi a vádlottat, a keresztnévet viszont becéző formában, jöllehet az ilyesmi egy jegyzőkönyvben informálisnak hat. A *Rab Személy* a felidézett történések idejéhez képest későbbi állapotot jelöl, ez azonban nem szokatlan ebben a szövegtípusban (a későbbi olvasó számára is megkönnyíti az azonosítást). Az ettől való eltérés magyarázattal jelenik meg: *Bandornét tudniillik a Rab Személyt*. Ahol eltérés jelentkezik, az a felidézett interakció, ahol jóval természetesebb és informálisabb megszólítások szerepelnek: *Néném Aszony, Angyom Aszony, kend; Barátom; te vén Boszorkány*.

A Balázs Gáspárné elleni jegyzőkönyv is következetesen teljes névvel említi a vádlottat, a kérdőpontokban és a beszámolókból egyaránt. A felidézett közvetlen interakciók között viszont ezúttal is megfigyelhetők a gyanúsításra reflektáló megszólítások: *veszet Lelkü; illy s' illyen Lelkü boszorkánnya*.

Suppunyi András jegyzőkönyve a tekintetben az előzőekhez hasonlít, hogy a kérdésben és a vallomásokban is azonos forma szerepel. Annyiban viszont sajátos a döntés, hogy ezúttal a közösségben bevett ragadványnevet, a Harangöntőt választják (a deutrumban a lejegyző betoldotta a pontosítást: *alias Suppuni Andreas*). A párbeszédrészekben az informálisabb *Bátya* megszólítás mellett ugyancsak megjelenik a közösség hiedelmeit közvetítő *Ördög attá*. A tanúk tehát mindhárom ügyben világossá tették, miként viszonyultak a későbbi vádlotthoz már a kéresetek idején is, azaz akár évekkorábban annál, hogy hivatalos eljárás indult volna. Mindezek fényében térünk rá részletesen arra, hogy a megkérdezettek milyen diskurzusokról számolnak be, s hogyan aktualizálódik az a nyelvi viselkedés, amely a tanúk szerint alátámasztja a boszorkányság gyanúját.

5. Boszorkányportrék: elemzés

Az egyes jegyzőkönyvekben megfigyelteket először külön-külön mutatom be, majd összevetem a feltárt mintázatokat. A boszorkánysággal gyanúsított személyek nyelvhasználatáról alkotott képet pedig a rögzített interakciók, valamint a kárvallottak, tanúk metakommunikatív reflexiói (tágabb összefüggésben pedig a korábbi, más jegyzőkönyvekről és vádlottakról szóló, ugyancsak szoros olvasáson alapuló megállapítások) egészítik ki.

5.1. A Zala megyei jegyzőkönyv 1763-ból

Sipos Doricától legtöbbször fenyegetést és más, látszólag csupán agresszív, a folytatás fényében viszont hasonlóan értelmezhető megnyilvánulásokat idéznek fel a tanúk. A beszélő szándékának azonosítását a tartalom mellett maga a beszédaktust leíró ige (mint metakommunikatív jelzés) is explicitté teszi:

- (5) a. *meg fenyegette* ā fatenst mondván: Várjon kend, Eötsém Aszony *eszt meg bányá* (SD)
 b. *megh fenyegetvén* nevezett Rab Személy ā fatenst mondván: No ha nem jössz *bizony meg bánod.* (SD)

Időnként viszont a hasonló megnyilvánulások értékelése közvetlenül semlegesnek tűnik, legalábbis egyszerű közlésként reflektálnak rá: *aszt felelte ā Fatensnek: Lőlljön hét esztendeigh hideg lőlés* (SD).⁷ Utóbbi kontextusa annyiban sajátos, hogy a kárvallott a rontás megszüntetését kéri, a boszorkánysággal gyanúsított személy válaszát követően azonban egy további, az eddigiéknél súlyosabb hideg-lelésről számol be a tanú, majd arról: *azzal el hatta, s-tóbször nem Lőlte* (SD). Ezáltal a fenti látszólagos fenyegetés inkább egyfajta ráolvasásként, de legalábbis a gyógyulást megelőző és előidéző megnyilvánulásként értékelődik újra, így egyúttal a gyanús személy ilyen irányú képességeire enged következtetni. Hasonlóként minősül utólag a következő: *ne fél Eötsém meg Kőnyebit az Ur' Isten* (SD).⁸

A népi gyógyítást illetően a tanúk szerint maga a vádlott is utal bizonyos tudásra, amelyet azonban a hiedelmek és a róla szóló közhír ismeretében explicite vonakodik megosztani:

- (6) ā Rab Személy azonnal ā fatens házához menvén *magát mentegette, hogy nem ő tőle vagyon*, mind azon által *tudna néki javaslan*i mivel kenye, és *meg gyógyulna tsak hogy attul tart*, azután *aszt mondgyák felőle, a ki tudja rontanyi meg is tudgya gyogyétanyi* mind azon által *javasolván* néki hogy atlacz névő főnek győkerét ásolván S. V. Sörtvéles Gőbe Hájával Eősze tvőrvén Kenyegesse Láboit. (SD)

Az azonban máshol is visszautasítja a későbbi vádlott, hogy mások egészségi állapotát károsan befolyásolta volna:

- (7) a kihez maga a Tanu ell ment, és kérte, hogy eresztene meg gyermekinek *ha az eő Dolga volna* de a Rab Személy *mentegetvén magát Esküdött hogy sem hire sem Tanátso benne.* (SD)

A közhírrre vonatkozóan ugyancsak jelzi ismereteit – és bár nem ismeri be a vádat, nem is tagadja közvetlen módon: *ugy hallom hogy Boszorkánynok fogtatok megh is Kőll azt bizonyittanyi* (SD).

A (8) részlet már sajátosabban jeleníti meg a boszorkányváddal kapcsolatos viszonyulást, ugyanis egy teljesen ártatlan hétköznapi köszönési fordulót rögzít

⁷ A kéziratban az *esztendeigh* és a *hideg* között szerepel a 17., ezt követően pedig interlineárisan betoldottak egy szót, melynek olvasata a környező betűhurok miatt bizonytalan (talán *féle*), így nem nyilvánvaló, hogy a tanú szerint további 17 hideg-leléssel fenyegette őt a vádlott, vagy mással. A megnyilatkozás fenyegetés-ráolvasás jellegét azonban ez a részlet nem befolyásolja.

⁸ A fent idézett megfogalmazás más kontextusban ártatlannak számítana; amellet, hogy például a magánlevelezésekben is hasonlóan megfogalmazott jókívánságokat olvashatunk, a pereken belül is összevethető az olyan, más vádlottaktól idézett megjegyzésekkel, amelyek a gyógyulásra tényszerűen utalnak – például: *ne búsulj, meggyógyulsz*, vagy éppen *nem lesz semmi gondod* –, isteni közbenjárás nélkül (például a lentebb tárgyalt Balázs Gáspárnétól is idéznek ilyet).

elsőként. Ezt követi azonban a tanú provokatív kérdése és a válasz, amely a tágabb kontextus ismerete nélkül minősülhetne pusztán hasonló modorban közölt megnyilatkozásként, sértésként:

- (8) ment nevezett Rab Személy maga pinczéjéhez *mondván Ditsértessék ā Jesus Ktūs*, melyet Gall István Szőlős Gazda *ell fogadván mondotta, mind őrókón*. ā Fatens ezek után megh Szolítván Rab Személyt *kérdezte mondván: hová mégy te vén Boszorkány?* eő pedig *felelte ha én Boszorkány vagyok, ugy is te Lész ā Lovam.* (SD)

Azonban egy olyan eseménysorral folytatódik a beszámoló, amely alapján az *úgyis te lész a lovam* fenyegetésként értékelődik át, hiszen a kilátásba helyezett negatív következmény, a „lővátétel” a tanú szerint meg is valósul, jóval a kimondás után: *ebben el telvén egy holnap midőn maga a Fatens fekütt volna a Kamarában, és ell alutt: nagy szorongatásokban főll ébredvén tapasztalta, hogy álló és feje főll légyen Kantározva, reá űlvén Sipos Doricza Rab Személy* (SD).

A jegyzőkönyv más olyan megnyilatkozásokat is tartalmaz a vádlottól, amelyek a narratíva adott pontján legfeljebb verbálisan agresszívnek számíthatnak (az idézetek előtti közlésigék is semlegesek e téren), ugyanis nem direkt módon utalnak negatív kimenetelre:

- (9) a. ā Tanunak fia azt felevlén néki, ell haitok ha nem bánod, mit busulsz Párta 9. hét a Fársáng [...] a Rab Személy Konyhájából Ki ugorván *illen Szokra fakadot. No te tűzes atta meg látom mitsoda Leánynok fejeritted bé a fejét ebben ā fársángbon;* (SD)
- b. *mondván* Tanu feleséginek, *No Őrdóg bujon boczeros [= bócéros 'kócos, borzas'] nagy fejedben* talán megh fogynál egy ital borodban vagy egy darab ételedben ha meg várnál. (SD)

A (9a)-ban látott részletből még viszonylag könnyen kikövetkeztethető, hogy a megszólaló reményei – a hiedelmeket is bevonva akár szándékai – szerint egy leánynak sem fehériti be a fejét a befogadó (azaz nem lesz új kedvese a vádlott leánya után). Ezzel együtt megjegyzése inkább utólag, a későbbi hirtelen kérések, megbetegedések ismeretében értékelődik át egyfajta indirekt fenyegetésként a későbbi befogadó számára: *fatensnek fia oly betegségben esett, hogy se kezét, se lábát nem birhatta* (SD). A (9b) részletben még közvetettebb az ártó szándék és a negatív következmény előrevetítése, ugyancsak a következmények ismerete miatt értékelhető át: *ā Fatensz pedigh estve felé ā hideg ell lőlvén alig tudott haza menyi* (SD).

Sipos Dorica jegyzőkönyve a másik két vizsgált szöveggel összevetve különleges a tekintetben, hogy számos interakciót tartalmaz (20-21 egyenes és függő idézetet), néhány esetben viszont közvetett módon, pusztán utalásként jeleníti meg azokat. Ilyen például az, amikor a későbbi vádlott és egy falubelivel *vőrsőnkőttek*, azaz versengtek, vetélkedtek egy bizonyos területért. Semmi nem derül azonban ki arról, mi és miként hangzott el a tanú szerint, aki ehelyett azt hangsúlyozza ki, hogy ezzel egy időben kára következett: *az alatt ā Tanunak Feleségit egy hét mulva ā Hideg ell Lőlte, melyben harmad fél esztendeig sénlődött* (SD).

Előfordul az is, hogy idézet helyett összefoglalják és értékelik az elhangzottakat:

- (10) mely ételt, és a Tanunak szavát ámbár mesze lévén nem hallotta, se látta a Rab, mégis azonnal *szintén úgy mintha maga főztő volna, rend szerént el tutta számlálni.* (SD)

Az utóbbi megjegyzés jelentősége az, hogy egy szokatlan képességet, tudást tulajdonít a tanú Sipos Doricának, azt állítva: a későbbi vádlott úgy volt tisztában azzal, hogy mit főztek a tanú családjában (hiszen fel tudta sorolni, azaz *el tudta számlálni*, mintha ő maga főzte volna), hogy semmiféle közvetlen tapasztalata nem lehetett erről (*nem hallotta, se látta*). Hasonlóképpen teret kapnak a különféle, jellemzően a későbbi vádlottnak tulajdonított érzelmi állapotokra, viszonyulásokra vonatkozó reflexiók, melyek egy részéhez ugyancsak nem kapcsolódik részletes interakció:

- (11) a. *meg haragudván sokszor nevezett Rab Személy harmadnap mulva a Tanu gyermekének egyik keze s- lába őszve huzattatott* (SD)
 b. nyilván ez Sipos Doricza Ángyom tselekedete, *meg neheztelvén hogy lakodalomban nem hittam.* (SD)

Az sem példátlan azonban, hogy a megnyilatkozás értékelése mellett idézik a gyanús személyt (ilyen még a (6) és (7) példákban a *magát mentegette, mentegetvén magát* is):

- (12) a. melyre *meg neheztelvén* Sipos Doricza Rab Személy *mondván, nem ér Száz Aranyot hogy anyit kéred tőlem* (SD)
 b. Kinek is az ivó Emberek Között edgy Ővege ell veszett [...] midőn a Fátensnek Szolgálója visza kérte volna, nevezett Rab Személy *meg átkozta magát, hogy nem volna nála.* (SD)

A (12a)-ban látott megjegyzést követően ugyancsak megbetegedésről számol be a tanú: *Ennek utánna három héttel Fatens Gyermekeinek Láboi kezei őszve huzattatván* (SD), azaz hasonlóan értékelhető, mint a (9a) és (9b). Időnként nemcsak a vádlottnak, hanem a közösség más tagjainak a gondolatmenetére is reflektálnak a tanúk:

- (13) melyen *meg űtköztvén* a Tanunak felesége, *mi okra való nézve Kűldené néki a Vajat, mikor nem Kéretett tőle.* (SD)

E gondolatot feltehetőleg azért sem szűrték ki a lejegyzés során, mert a kérdő forma miatt ugyan közvetett módon, de mégis a vádlott ellen szól: a közösségben a kéréten közlések és cselekedetek egyaránt gyanúsnak minősülnek – jellemzően olyan képességekhez kapcsolták őket a tanúk, amelyekkel mások nem rendelkeznek. Ezúttal az ezt követő hirtelen gyógyulásban látták vélekedésüket alátámasztva.

A vádlotthoz, akkor még gyanús személyhez való viszonyulás bizonyos szegmenseire külön is reflektálnak a megkérdezettek: *minden nap ebédkor hozzája ment [...] melyet a Tanu már meg unván [...]* – utóbbi szintén konfliktushoz, s a kárvallottak szerint rontáshoz vezet (lásd még a (9b) és (10) példákat). Nemcsak arról olvashatunk a jegyzőkönyvben, hogy a későbbi vádlott fenyegette a kárvallottakat, hanem azt is felidézik a tanúk, hogy ők maguk vagy családtagjaik, sőt nem egy esetben a hatóság tagjai is hasonló módon próbáltak – mint kiderült, sikeresen – hatni a későbbi vádlottra:

- (14) a. *ā kihez midőn ā Fatens ell ment volna, fenyegetni mondván: hallodé Barátom eresz meg ā Gyermekeknek mert bizonyos légy benne, meg fogattatlak és Egerszegre vitellek, vagy ā földes Uramnak bé adlak* (SD)
- b. *Falu Eskütyte átol megh fenyegetvén Sohár V. Biro Uram nevével, ha 15 nap alatt a Gyermekek meg nem jobbul meg fogatván Egerszegre vitetik* (SD)

Jellegzetes ugyanakkor, hogy a tanúktól, illetőleg a közösség más tagjaitól idézett fenyegetést többször semlegesebb közlésként minősítik, mintha ezáltal kevésbé lenne nyilvánvaló a nyomásgyakorlás – ezzel együtt bekövetkezik a gyógyulás:

- (15) a. *meg izenvén* nevezett Rab Személynek, hogy Segittené, és bádgyottságát Kőnyebittené, *mert másképp meg fogattya* (SD)
- b. *ā Fatens falu Biráját ell küldvén, hogy Szoléttaná meg, s- eresztene meg néki.* (SD)

Részösszegzésként elmondható, hogy a megkérdezettek mind a vádlottól, mind a közösség más tagjaitól idéznek ellenségesnek, agresszívnek minősíthető megnyilatkozásokat, azonban ezek tartalmukban és értékelésükben egyaránt eltérnek. Sipos Doricától a tanúk a nyilvánvaló és (későbbi befogadóként) közvetettebb módon, a tágabb kontextus ismeretében azonosítható fenyegetés mellett egyfajta kérdésést említenek, ezeknek jellemzően az egészségi állapotra van kihatásuk a narratívák alapján. Ezzel szemben későbbi tanúktól és környezetüktől származó fenyegetések az eljárás indítását, bebörtönzést helyeznek kilátásba. Emellett (tágabb kontextus hiányában látszólag előzmény nélküli) sértésre is van példa, utóbbi azonban nem minősül összeférhetetlen viselkedésnek, talán azzal összefüggésben, hogy a történet szerint a megnyilatkozóknak lesz belőle kára.

5.2. A Bihar megyei jegyzőkönyv 1726-ból

A Balázs Gáspárné elleni beszámolóknak ugyancsak szerves része a fenyegetések idézése – egy részüket explicite akként azonosítják ((16a), (16b) és (16c)). Más részükre általános, semleges közlésigéssel reflektálnak a jegyzőkönyvben ((16d), (16e)), ez azonban nem azt jelenti, hogy ne ismernék fel a megnyilatkozó szándékát:

- (16) a. Balas' Gáspárné *meg fenyegette, hogy meg adnad még fekete kutya* (BG)
- b. *meg fenyegetett* hogy nem adátok de bizony *meg bánnyátok* (BG)
- c. *meg fenyegetett*, hogy nem adtz búzát de bizony *adnál még* (BG)
- d. *mondgja* Balas' Gáspárné, ujj vess engemet strására hogj bizony *meg bánod* (BG)
- e. azt *beszélte* [...] Ládé ez a gonosz Lelkü Nagy Mártonné régen haragszik én reám, de *Lész meg olyan idő hogj szólna ő nekem* (BG)

Minden esetben kitérnek a megnyilatkozásokat bizonyos idővel követő – és a hiedelmek alapján okozatilag is ezekkel összefüggő – káresetekre, megbetegedésre és halálesetre is, még ha a cselekvéstulajdonítás változatosan is realizálódik (lásd lentebb). A korábban bemutatott jegyzőkönyvhöz képest ezúttal gyakrabban merül fel a vádlott kérkedő természete, jóllehet indirekt módon. Többször idéznek tőle a

tanúk olyan kijelentéseket, melyek szerint olyasmire lát rá a betegségek lefolyásával kapcsolatban, amire mások nem, beleértve a kezelés szükségességét – arra azonban ritkán térnek ki (17b), hogy ők miként értékelték ezeket a megjegyzéseket:

- (17) a. Lád Gonosz Lelkü, *ha oda nem vitted volna ahoz a bővös bájoshoz itthon is' meg gjojult volna ez* (BG)
- b. azt mondja osztán Balás' Gáspárné, erej haza *nem Lészen semmi gongja* míg haza mentem meg fordult az nyavalyája, azért azt mondom mostis' nyilván valo boszorkany. (BG)⁹
- c. panaszkodom nékj hogj egj süldő Disznomban belé esett az féreg [...] azt mongja, [...] *ha en reá Olvasok az Tiszán tul vagjon is' ki hull harmad napra* (BG)
- d. az Orvos Asszonyrak azt mondotta, miért hittal ide hiszem *el Lehettel volna en nálam nélkül*, mert *nem Lészen ennek az gyermekk semmi gongja* (BG)
- e. *ha ahoz a Varáslóhoz nem Vittek volna itthon is' meg gjojult volna [...]*, azt mondotta az orvos Aszrak [= asszonyrak] *ö is' olyan boszorkány mint en, nem nagjobb ö is' en nálam* (BG)

A fenti részletekből Balázs Gáspárné öntudatos viselkedése mellett arra következtethetünk, hogy viszonylagos közelségben több népi gyógyító is egyszerre tevékenykedett, és igen élénk versengés lehetett közöttük, hiszen felülbírálják és minősítik egymást (*bűvös-bájós, varázsló, boszorkány*). Egy ponton az is kiderül, hogy a későbbi vádlott tisztában van azzal, hogy a közösség negatívan viszonyul hozzá emiatt: *de ha en valakivel jól tészek tsak nevetik hogj engemet égetnek* (BG). A közvetlen boszorkányvádát ugyanakkor elhárítja, ha nem is direkt módon:

- (18) *el menek hozzá s mondom néki, no Anya gjojits meg az Leanyom Lábát mert te etted meg boszorkány vagj*, arra azt mondgya mit *bolondoskodol nem tudod te mit beszélsz nints neked eszed.* (BG)

Egy további sajtáságos motívum is megjelenik a viselkedést tekintve, ugyanis az egyik tanú korábban kihallgatott egy éjszakai beszélgetést, melyről az alábbi módon számol be:

- (19) *azt mondgyák Balas' Gáspárnénak Gyere mar, azt mondgya arra; nem mehetek en most hanem Csak meny el Panna az után egy keves idő mulva ismet el jönnek s azt mondgyák, Gyere már Hadnagy Uram* azt mondgya Balas' Gáspárné arra, nem mehetek en most *ha Kapitany vagj Vid veghez dolgodat.* (BG)

A vallomás ugyanakkor semmiféle reflexiót nem tartalmaz arra nézve, hogy a tanú miként értelmezte az elhangzottakat, kitudódott-e, hogy hallotta, s ennek lett-e valamilyen negatív következménye. A *hadnagy* és a *kapitány* megnevezések mindenestre más jegyzőkönyvek alapján boszorkánygyűléseken vagy hasonló összejöveteleken való részvételre utalnak, ez pedig egy további vádpontnak tekinthető a

⁹ A szövegrészlet Komáromy 1910-es közléséből kimaradt.

rontások mellé.¹⁰ Más tanútól nem olvashatunk hasonló tapasztalatokat, így a (19) példában olvasottak közösségi megítélése nyitott marad.

Ahogy korábban jeleztem, néhány tanú nem idéz fel olyan káreseteket, amelyeket rontásként azonosít (így például a gyűlésre utaló sem reflektál ilyesmire). Időnként a konfliktusoknak sem lett negatív következménye, jóllehet egyik esetben egy további vád, az alakváltás képessége megjelenik: *Ló képében jött előmben Csak hamar el változik hát Balás Gáspárné egj nagj szürbe, meg Biharra hitt az Várgye gyűlésére* (BG).

Sajátossága a jegyzőkönyvbe került történetmondásoknak, hogy a cselekvéstulajdonítás többféle mintázattal figyelhető meg. Ahogy arra korábban is utaltam (2. szakasz), a tanúvallomások narratívái gyakran bizonyos időbeli (és okságiként is értelmezett) előzményeken, konfliktusokon keresztül vezetnek el a káreset leírásához, amelyet így könnyedén azoknak a következményeként, szándékos rontásként lehetett értelmezni. Ezúttal azonban ellenpéldákat is látunk erre a tendenciára, ugyanis semmiféle előzetes interakcióra nem térnek ki a tanúk (ez inkább a 16. századi pereket jellemezte, lásd még Varga (2019a)):

- (20) a. Az Feleségem feredöt főzött, magam bele üttem elsőben az után az Feleségem, mihelyt belé ült az Feleségem mingjárást el sivalkodott, es fel omlott minden Teste és' Csak jajgatott hogj helyét is' alig Lelte, *Balas Gaspárnéra volt gyanuságom.* (BG)
- b. Az Leanyom Lábát meg *Vesztették* négj Esztendeig sebes volt, Balas' Gaspárnéra volt *minden gyanusagom.* (BG)

Az utóbbi részlet egyúttal arra is példa, hogy a történet más-más pontjain eltérően lehet kifejtve a gyanúsítás és a cselekvéstulajdonítás. Így például a (20b)-ben a *megvesztették* alanya implicit maradhat, ahogy máshol is: *az után hogj meg fenyegetett Csak hamar az Fiamat meg kötötték [...] Csak hamar meg vesztettek az Uram Lábát, ugj van most is'* (BG). Utóbbiakat megelőzően ugyanakkor idéznek fenyegetést a gyanús személytől. Ezzel együtt a felidézett interakciókban reflektáltan teljes meggyőződést mutatnak a tanúk az elkövető személyét illetően (tényszerűen fejezik ki, jóllehet csak feltételezések). A (21a) részlet kevert is a tekintetben, hogy az explicit cselekvéstulajdonítás előtt természetes folyamatként is leírja a megbetegedést (*esék nyavalyája*). A *hirtelen* ugyanakkor mintegy megidézi a közösség hiedelmeit is, hiszen épp a váratlanul bekövetkező károkra keresnek magyarázatot, illetve valakit, akit okolhatnak:

- (21) a. az Feleségemnek hirtelen esék nyavalyalyja te reád vajjon minden gyanusagom *te Cselekedted* majd oszve darabollak ily s' ilyen Lelkü boszorkánnya mert *te etted meg az Feleségemet* (BG)¹¹
- b. gjogjits meg az Leanyom Lábát mert *te etted meg boszorkány vajj.* (BG)

¹⁰ Például: Cseriné el jött az én Házamhoz mivel *Cserinéis* elébb való azon ördögös tudományokban, Maga személyeben jött elsőben hozzám igen szép cifra ruhában, mivel hogy *ő kapitány vólt,* [...] Tompainét tartottuk *Generálisunknak* mindenkor sokszor és számtalanszor velünk volt az Vendégségekben, [...] ály közinkben, Tisztességgel meg ajándékozunk, és *Zászló tartonak teszünk.* (TMK, Bosz. 103.).

¹¹ A „mert te etted meg az Feleségemet” részlet Komáromy 1910-es közléséből kimaradt, a *boszorkánnya* pedig *boszorkány* formában szerepel a kiadásban.

Ezúttal a tanúk explicit módon felidézik a saját ellenséges, fenyegető viselkedésüket olyankor is, amikor gyógyításért folyamodnak ((21a), *majd összedarabollak*), és olyankor is, amikor egyéb konfliktus merül fel (a történeteknek pedig nem volt negatív következménye):

- (22) s' hát Balas' Gáspárné az Hazamban áll az Kementze mellett egj nagj hoszu mentében, s meg akar ölelni, *mondom néki, hű veszet Lelkü ugj meg Csaplak hogj két fogad is' ki esik* Csak el-tűnik előlem (BG)

Összességében Balázs Gáspárnét kérkedő, ellenséges személyként írják le (a tanúk szerint egyeseket *gonosz lelkű*-ként, másokat *fekete kutya*-ként emleget), aki emellett sokakat fenyegetett. A káresetek mellett gyógyítást is tulajdonítottak neki. Ezzel együtt maguk a tanúk is fenyegették a későbbi vádlottat, expliciten fizikai erőszakot helyezve kilátásba, ráadásul nem csak annak érdekében, hogy hozza helyre a neki tulajdonított kárt. Számos, az eljárás szempontjából fontos idézet ugyanakkor nem minősítenek a megkérdezettek, a közösségbeli értékelésük így többé-kevésbé nyitott marad.

5.3. A Békés megyei jegyzőkönyv 1721-ből

Harangöntő ellen ugyancsak több tanú is reflektál összeférhetetlenségre, viszont nem fenyegetést idéznek tőle, inkább ráolvasásnak minősíthető megnyilvánulásra lehet példát hozni:

- (23) mondom neki a tegnapi veszekedis mia meg rontottad a feleségemet, hanem gyogyics meg mert rosszszul jarsz, oda jött meg tapogatta háromszor a Labat s azt *mongya de szar gongya Lizen, mentest emberre vettek*, az után meg gyogyult (H)

Azt, hogy a közösség hajlamos az őket ért károkra, hirtelen megbetegedésekre szándékos rontásként tekinteni, azaz *emberre vetni*, több hasonló esetben is említi a tanúk szerint.

Más gyógyítási javaslatokat is tesz a későbbi vádlott – egy részét feltehetőleg önként: *midön Turra a' Doctorhoz vittek volna, azt mongya Harangöntő ne vidd el, agy [= adj] Szappan Levét néki innya, mingyárt meg gyógyúl* (H). Arra is van viszont példa, hogy kényszerítik: *gyanuságom Szerint tsak jártam reá hogy gyogyitson meg, s mikor meg Fogták és Eötsödre vittékis arra magát ajánlotta, hogy tsak botsássák el mingyárt meg gyogyitya az Fatenst*. (H). Nem nyilvánvaló, hogy a későbbi vádlott tanácsai mennyire általánosak a népi gyógyításban, a közösség tagjai mindenestre gyógyulásokról számolnak be. Egy esetben reflektálnak arra, hogy mások szerint bevett eljárásról van szó: *szentelt gyertyatis a plebanustol kertem, azt Commendaltak es magais Harangöntő Commendalta, avval kell füstölni* (H).

Kérkedést viszont többször idéznek Harangöntőtől; az alábbiak azt sejtetik, hogy különleges képességekkel és tudással bír:

- (24) a. ha mind a körösben merülnenekis az Ur cselegy, *En nekem semmi bajom sem lenne* (H)
 b. *mi haszna hogy reám Törzs mert nints az a Törvény a'* ki engem Hét esztendeig, hét holnapig és hét napig meg öljön és ölhessen (H)
 c. En hét esztendeig hét holnapig hét hetig, het napig meg nem halok, már el mentek az Honapok, hetek, Napok, az hét esztendőbe' vagyok az utánn el kell menne'm. (H)

Ezúttal a közösség egyik-másik tagja kifejti az ezzel kapcsolatos ellenérzéseit, például a Körösbe merülés kapcsán: *En avval fele kapok es öszve zajdulok velle mondom neki nem jo Ember vagy te* (H).

Hatalmának és sérthetetlenségének hangsúlyozása ellenére Harangöntő a tanúk szerint többször szabadulásért ígért gyógyulást a kárvalottaknak, miután a hatósággal megfogatták a feltételezett rontások miatt. Hangneme ekkor a megszólítások (*lelkem, édesem, csillagom*) miatt bizalmasnak, sőt alázatosnak hat:

- (25) a. Az mikor Kováts György meg kötözte, arra azt *mongya Lelkem Kovács György, ne kötözz ugy meg [...]* (H)
 b. *azt mondotta csak Édesem meg ne égettes, mind meg gyógyítlak, s én bizony /: Istennek hala:/ meg gyógyultam* (H)
 a. hallottam Füleimmel hogy elment és azt mondotta Harangöntő Szuhainénak mikor nyavalyájában kinlodott, *Csillagom tsak meg ne hagy égetni, bizony Ugy meg gyógyítlak valamint voltál* (H)

Harangöntőt is szembesítette a közösség a boszorkányváddal, amelyet többféleképpen fogadott, egyszer többé-kevésbé elhárítva, egyúttal egyfajta tudására, képességére utalva: *szájából hallottam Harang Öntönek [= Harangöntőnek] no e'ngé' [= engem] az Urad boszorkánnyá tött En arra aszt mondom ha avvá tett is Csak szenved [= szenvedd] asztis az utan aszt mongya Harang Öntő, ha az vagyok is, nem me'hetek tovább az mig az Iste'n e'reszt* (H). Máskor azonban – a tanúk szerint legalábbis – nyíltan elismeri. Egyes tanúk kitérnek a válasz negatív fogadtatására is (26b):

- (26) a. azt mongyák *Kan Ördög* vagon az Faluba, *mongya Harangöntő én vagyok a* ['az'], arra *mongyák a' Juhászok, ugyan te vagy é Báltya? arra ismét azt mongya engem hinak annak* (H)
 b. s azt is hallottam magatúl Harangöntőtül, hogy az Turri Juhászok azt mondták; azt *mongyák Kan ördög* van itt, s arra azt *mongya én vagyok az, mongyák a' Juhászok. tsak meg kellenék hátt égetni Ördög atta.* (H)

Hozzá kell tenni, hogy hasonló eljárások esetében a vádlottak kihallgatásakor arra is rákérdez a hatóság, hogy valóban ezeket mondta-e a boszorkánysággal gyanúsított személy, s ha igen, mi okból. A boszorkányvád elismerése vezethetett a legszigorúbb (halálos) ítélethez, így a vádlottak szempontjából célszerűbb volt kitaróan és határozottan tagadni az ilyesmit (l. még [Varga 2019a](#); [2022a](#)). Harangöntő kihallgatásának jegyzőkönyve, amennyire tudható, nem maradt fenn (a dokumentációról lásd lentebb).

A kárvallottak ezzel együtt nagy meggyőződéssel fejezik ki a cselekvéstulajdonítást, felidézett diskurzus részeként is (a vádlott felé irányulva (23) és (27c), de ezúttal a közösség más tagjai felé is (27a,) (27b)):

- (27) a. bé jött .s. aszt mondgya nekém, *jaj el ronta enge'm Harang öntő* (H)
 b. Kováts Gergelytül hallottam, hogy mondotta *nyilván rá esküszöm, hogy Harangöntő hit engemett ki az Házbúl és ő üttötte a' Fejemhez a' Kantárt 's ő nyargalt rajtam* (H)
 c. meg kötözlek Ördög atta mert *tudodé hogy engem meg nyargaltál* (H)

A közösség egyes tagjai a részletesebb interakciók felidézése nélkül, általánosságban utal az ellenséges viszonyulásra Harangöntővel, reflektálva annak negatív következményeire is:

- (28) *Addég mig harang Öntő ide' nem jött bekevel laktünk* hogy ő ide' jött valamikor *Zajdultunk* úgy öszvé morcsongot / vagy fogdosott / hogy az csombom .s. egyeb teste'm merő kék vólt. (H)

Utóbbi tanú Harangöntő feleségét is rontással vádolja (az *Felesege és maga kepebe' jártak réam marcsongani es meg Nyomni*), a többi tanú azonban ezt nem erősíti meg, valószínűleg ezért is csak a „kanboszorkány” ellen indul eljárás. Általában is jellemző volt, ha párok ellen indult eljárás, hogy eltérő okokból vádolták a feleségeket – tipikusan rontással és annak helyrehozásával –, mint a férjeket, akiket inkább agresszív viselkedésük, vagy éppen babonáskodás kevert gyanúba (részletesen l. [Varga 2019b](#)). A fentebb részletesen tárgyalt beszámolókhöz hasonlóan ezúttal is reflektáltan fenyegetik a tanúk a későbbi vádlottat, sőt meg is fogatják a hatóság tagjaival, kényszerítve, hogy hozza helyre a neki tulajdonított rontást (lásd a (23) és (25) példákat).

Harangöntő esetében viszonylag kevés tanút szólaltatnak meg, és így is többen számolnak be ugyanazokról a kéresektről. Ezúttal is reflektálnak különféle speciális tudásokra és az azokkal való kérdésésre, azonban a boszorkányszereppel kapcsolatban sztereotípnak számító fenyegetés nem jellemzi ezt a vádlottat. Oláh György (1866–1867: 155–161) szerint Harangöntő számos területen tevékenykedett, illetve több megyében kérdeztek ki tanúkat ügyéről, azonban a dokumentumok hiányoznak. A latin nyelvű tárgyalási iratok tartalmát összefoglalta (a lelőhelyük jelenleg nem ismert). Az ítélet kimenetele a kínvallatás eredményétől függött: ha beismeri bűnösségét, égettessék meg, ha nem vallja be, száműztessék a megyéből – azonban nem derül ki, hogyan végződött az ügy.

6. Eredmények és (történeti szocio)pragmatikai jelentőségük

Az előző szakaszban külön bemutatott források is megerősítették, hogy bár a tanúvallomásokot át- meg átszövik a diskurzusrészletek, azokból jellemzően csak néhány fordulólt idéznek fel a tanúk, legalábbis ennyi rögzült belőlük. A jegyzőkönyvekben szereplő interakciók ráadásul nem éppen hétköznapi társalgások, vagy nem csak akként értékelhetők. Az invesztigáció során az olyan megnyilatkozásoknak lesz jelentősége, amelyek alátámaszthatják a közösség gyanúját vagy épp a vádlott ártat-

lanságát (l. még Varga 2022a). Így a megnyilatkozók közötti egyezkedés viszonylag korlátozottan érhető el (a szándékok értelmezése gyakran a cselekvéseken – rontáson, gyógyításon stb. – keresztül rekonstruálható).

Problematisz lenne tehát hétköznapl társalgási szövegekre meghatározott kritériumok szerint értékelni az így közölt tartalmak és információk mennyiségi és minőségi sajátosságait. Az sem lenne célszerű, ha egyszerű sértésként kezelénnk a nyílt boszorkányvadátl, és pusztán udvariatlannak írnnánk le az így megnyilatkozókat. Az ugyanis erősíthette a gyanút a közösségben, ha valaki nem „kereste becsületét”. Ha pedig el is ismerte a vádakat, azzal – ahogy Harangöntő esetében is láthattuk – még inkább kivívtá a közösség ellenszenvét (l. még Varga 2019c; 2022a). Hasonlóképpen a későbbi vádlottak látszólag sértésként, agresszív viszonyulásként felidézett megnyilatkozásairól is kiderült, hogy a majdani (a vallomás idején már tudhatóan bekövetkezett) rontások mögötti feltételezett szándékosságra hívták fel a figyelmet, azaz párhuzamba állíthatók a fenyegetéssel.

A vizsgált jegyzőkönyvekben látott nyelvhasználati mintázatok fő motívumának az összeférhetetlenség bizonyult. Azzal együtt, hogy a boszorkány szerepére nézve ez sztereotíp viselkedés, a bemutatott szövegekben is többféle megvalósulását sikerült megfigyelni. Ezúttal a kérdés reprezentálja leginkább a vizsgált szituációban a boszorkányok (vagy annak tartott személyek) csoportját, hiszen azokhoz asszociálnak ílyet a tanúk, akikről a közösség úgy vélekedik: olyasmiről tud, olyasmire képes, amire mások nem, és ennek hangot is ad – a befogadók egy része pedig ezt explicité kifogásolja.

Közös jellemzője a szövegeknek, hogy a fenyegetés, bár reflektáltan a boszorkány szerepének része, nem kizárólag tőlük származik. A tanúk viszont a saját és a hatóságtól származó ílyen megnyilvánulásait nem egyszer indirektebbnek is tüntetik fel (ezt más forrásokban is meg lehetett figyelni, lásd Varga (2022a)). A későbbi vádlottaktól fenyegetésként felidézett diskurzusrészletek a boszorkánysággal asszociált hatalomról csak ígen közvetetten árulkodnak. A rontás leírása előtt ugyanis nem feltétlenül utalnak interakcióra, azaz a boszorkány feltételezett hatalma nem kizárólag a nyelvhasználaton keresztül azonosítható. Másfelől a konfliktusokat sem feltétlenül követi rontás (erre főként Balázs Gáspárné ügyében láttunk példákat).

Ezúttal sem különült el élesen a beszélői szándék a tanúk és a gyanús személyek esetében, jóllehet a későbbi vádlottól származó ílyen megnyilvánulásokat a tanúk tapasztalatain és vélekedésein keresztül ismerjük meg a legtöbbször. Mindkét esetben elköteleződést és/vagy (sértésnek ható) expresszívumot jelöl. Megkülönbözteti ugyanakkor a vádlottaknak tulajdonított, ílletőleg a tanúktól, kárvallottaktól és a hatóságtól származó fenyegetéseket az, hogy más-más negatív következményt helyeznek kilátásba. A tanúk és környezetük reflektáltan a hatóság értesítését és megfogatást (főként Sipos Dorica ügyében), vagy épp nyilvánvaló fizikai erőszakot ért ezen (Balázs Gáspárné esetében – Harangöntő kapcsán mindkettőre van példa).

A tanúk és a hatóság nyomásgyakorlása célt ér, ami arra utal, hogy a gyanús személynek tulajdonított hatalom a hiedelmek szerint irányítható. Jóllehet a tanúk fizikai erőszakkal való fenyegetései is implikálhatnának kérdédest, utóbbiak nem feltételeznek a hétköznapl tapasztalaton túlmutató képességeket. A gyanús személyek viszont főként az egészségi állapot változását helyezik kilátásba, ezt azonban gyakran homályosan fogalmazzák meg – legalábbis a tanúk beszámolóí alapján, a káresetek ismeretében így könnyebben ráérthető a rontás szándéka. Mégis olvas-

hattunk e téren is egyértelmű fenyegetést Sipos Dorica ügyében a hidegteleléssel kapcsolatban (számos jegyzőkönyv alapján ez a ritkább, de nem elhanyagolható gyakorisággal előforduló mintázat, lásd még Varga (2022a)). Az indirektebb megfogalmazások esetében is feltételezhető, hogy az egészségre irányul a fenyegetés, főként annak fényében, hogy mindhárom vádlottnak tulajdonítanak gyógyítással kapcsolatos tudást, képességet.

Míg Sipos Doricától idézik, hogy gyógyfüvek alkalmazását javasolja, addig Balázs Gáspárné általánosabb megállapításokat tesz a betegség kimeneteléről, Harangöntő javaslatai viszont inkább babonának hatnak. Emellett mind Sipos Dorica, mind Balázs Gáspárné ügyében felmerül, hogy aki enyhíteni tud a betegségen (azaz *megereszteni, megengedni*), az súlyosítani is képes azt (azaz *rontani, megenni* valakit). Ez a hiedelem különösen erősnek bizonyult a korszakban, így nem nyilvánvaló, hogy volt-e olyan népi gyógyító, akiről nem feltételezték egyúttal a rontás képességét is (vagy akiről a konkurencia nem híresztelt ilyesmit, például: *azt monda Czaki Istvánné [= az egyik aktuális vádlott] hogy Nemeskérrre valamely tudós Aszonyhoz küldgyő eőtet a Tanu, mert azon gyermeknek nyavalája olylas, hogy egyik kutya meg harapja a másik meg gyogyitya* (TMK, Bosz. 291.)). Megítélésük a korszakban sem volt egységes, közösségenként és egyes szűkebb időszakokban eljárás indulhatott ellenük is (beleértve az úgynevezett nézőket is, lásd Kristóf (2001) és Klaniczay (2014)), mások, ha kellően jámbornak és istenfélőnek tündették fel magukat, el is ismerhették, hogy gyógyítottak (Varga 2018; 2022a).

Mindhárom vádlott reflektáltan tisztában van a közösségi hiedelmekkel, elsősorban a gyógyítás kettős természetével. Egyfelől elvárták tőlük, hogy gyógyítsanak – a közösség tagjai legtöbbször ezért fenyegették őket –, másfelől mind siker, mind kudarc esetén gyanúba keveredhettek. Nehezítette a helyzetet, hogy többé-kevésbé, akarva-akaratlanul versengtek a környékbeli gyógyítókkal (például Harangöntő ügyében is említi az egyik tanú, hogy Szeghalomról Túrra akarták vinni a beteget, amikor a későbbi vádlott szappanos levét javasolt neki inni adni).¹² Utóbbi motívum mindhárom jegyzőkönyvben felbukkant. Sipos Dorica esetében sem volt példátlan, hogy a felkért „tudósok” nem tudtak segíteni a kárvallottakon, azzal indokolva: *nem lehet raita segétteni, valóságos tselekedet, meg köll néki halni*. Sajátságos módon nem nyilatkoztak a tanúk arról, hogy az utóbbi esetekben fenyegették-e, kérték-e a vádlottat, hogy hozza helyre, amit szerintük okozott. Más forrásokban arra is van példa, hogy másik gyógyító segít a betegen, még hozzá eredményesen, de ettől nem kezdik el őt gyanúsítani a rontás elkövetésével, hanem továbbra is azt a személyt okolják, aki ellen az eljárás indult.

Az úgynevezett tudósok vagy nézők szerepe ugyancsak homályos. A tanúk vagy családjuk rájuk hivatkozva tartja a gyanús személyt az adott betegség okozójának (azaz a tanúkat motiváló magyarázatkereséshez járulnak hozzá), azonban csak az

¹² Más kihallgatásokból tudható, hogy időnként vándorok, zarándokos is felbukkantak egyes helyeken, és javasoltak bizonyos eljárásokat, például: *mellyek után bizonyos Szarándok a Fatenshez jutásával olly tanácsot adott, hogy meg romlott ajkát S. V. ember ganéjával bé kötné* (TMK, Bosz. 359.), de akár a boszorkányt is felismerték: *hallotta szájából egy Asztalosné vándor tudákos Aszszonynak hogy Balás Márton, mihelyt született a leánya, mindgyárt az őrdög könyvében fel vette.* (TMK, Bosz. 209.), illetőleg több esetben is beszámolnak a tanúk arról, hogy más, távolabbi településről hívtak gyógyítót a betegekhez.

ő interpretációjukat ismerjük, a néző szavait nem. Időnként annyit idéznek tőlük a tanúk, hogy a haragosuk cselekedte, máskor viszont a gyanús személy nevét is – gyakran nem derül azonban ki, hogy a pontosabb azonosítás mögött nem pusztán a tanúk vélekedése keresendő-e. A hatóság pedig jellemzően nem kutatja fel és nem kérdezi ki az idézett nézőket, sőt a jegyzőkönyvek alapján gyakran nem is azonosítható a kilétük. Így például Balázs Gáspárné ügyében az ő és az „orvos” közötti interakcióból is idéznek a tanúk, azonban személyéről és így jelentőségéről nem tudunk meg közelebbit. E tekintetben tehát számos nyitott kérdés marad.

Mind a feltárt beszédaktusok, mind az egyéb megnyilatkozások és metakommunikatív jelzések értelmezéséhez elengedhetetlen a kihallgatás szituációja mellett a társadalmi-kulturális beágyazottság figyelembevétele. A feldolgozott források ezáltal elsősorban a hasonlóan meghatározott szövegcsoportok pragmatikai jelenségeinek leírásához járulnak hozzá.

7. Összegzés

Jelen tanulmány kéziratok szoros olvasásán keresztül, kvalitatív elemzéssel vizsgálta a boszorkány szerepéhez kapcsolódó nyelvhasználati mintázatokat, az azokra adott közösségi reflexiókat, illetőleg a felidézett tényleges megnyilatkozások és interakciók jelentőségét a vád alátámasztása szempontjából. Az eseti eredmények kiegészítették az eddigi hasonló kutatásokat, nagyobb hangsúlyt helyezve a metakommunikáció és a narratívák más szereplőivel történő interakciók bevonására. Utóbbiak is megerősítették, hogy a verbális agresszió egyes típusai nem kizárólag a gyanús személytől származhattak, ezúttal azonban a közösség más tagjainak viselkedését nem tartották explicite kifogásolhatónak (máskor nem példátlan, hogy például a tanúk zavarihatósága megkérdőjeleződik, lásd például Varga (2023)). Éppen ezért a boszorkány szerepével ezúttal elsősorban a kérkedés asszociálódott, nem pedig az egyébként sztereotipnak számító fenyegetés.

A feldolgozott jegyzőkönyveket eltérő szövegformálás jellemezte nemcsak a tekintetben, hogy mennyi interakciót rögzítettek, hanem hogy mennyire kaptak teret bennük a metakommunikatív reflexiók. A Sipos Dorica elleni beszámolóik számos egyenes és függő idézetet tartalmaznak, ugyanakkor az interakció egy részét távolítva, utalásként olvashatjuk a részletek helyett inkább személyes viszonyulásokkal, értékelésekkel (beleértve a változatos közlésigéket is).

Balázs Gáspárné iratában főként egyenes, ritkábban függő idézetek szerepelnek, legtöbbször pedig hiányzik a közösség tagjainak explicit viszonyulása – vagy azok is az interakciókból következtethetők ki. A reflexivitás viszonylagos hiányának eredménye lehet az is, amikor explicit előzmények nélkül történik a cselekvéstulajdonítás, vagy épp amikor a vádlott váratlanul jelenik meg a későbbi tanúknál, akik akár fenyegetik is őt, a következményekről azonban nem értesülünk.

Harangöntő esetében is elsősorban a felidézett diskurzusok, kisebb részben a kárvallottak, későbbi tanúk saját magukra vonatkozó reflexiói rögzültek, ezúttal azonban valamelyest töredékes a kép, amennyiben viszonylag kevés narratíva és megnyilatkozás szerepel többször ismételve, változó részletességgel.

A maga módján mindhárom kihallgatás meggyőző lehetett a hatóság számára, azonban az ügyek kimenetelét nem ismerjük, így az egyes mintázatok tényleges hatásának kérdése nyitott marad. A gyanúsítás ezúttal is összetett módon fejző-

dött ki, váltakozva a bizonygatás és óvatosabb megfogalmazások között, akár egy vallomáson belül is. A fentiek megerősítik a korábbi tapasztalatokat, mely szerint a tanúk beszámolóit nem minden tekintetben rendelődnek alá a hatósági elvárásnak – annál is inkább, mert az egy-egy ügy során is alakulhatott.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFI FK 135186. számú pályázat (*Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*) támogatásával készült. Ezúton köszönöm a tanulmány korábbi változatához fűzött észrevételeket.

Források

- BG = Balázs Gáspárné elleni tanúkihallgatás 1726, Bihar megye, Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 973
- H = Suppunyi András, Harangöntő elleni tanúkihallgatás, 1721, Békés megye, Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár, Analecta 10888
- SD = Sipos Dorica elleni tanúkihallgatás, 1763, Zala megye = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár C 28 No. 9
- TMK = Történeti magánéleti korpusz <https://tmk.nytud.hu>

Hivatkozások

- Aijmer, Karin 2018. Corpus pragmatics: From form to function. In Andreas H. Jucker – Klaus P. Schneider – Wolfram Bublitz (szerk.) *Methods in Pragmatics*. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton. 555–586. doi:[10.1515/9783110424928-022](https://doi.org/10.1515/9783110424928-022)
- Claridge, Claudia 2020. Epistemic adverbs in the *Old Bailey Corpus*. In Ewa Jonsson – Tove Larsson (szerk.) *Voices Past and Present – Studies of Involved, Speech-related and Spoken Texts. In honor of Merja Kytö*. (Studies in Corpus Linguistics 97) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 133–152. doi:[10.1075/sci.97.09cla](https://doi.org/10.1075/sci.97.09cla)
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból: Korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113:85–110. doi:[10.15776/NyK.2017.113.3](https://doi.org/10.15776/NyK.2017.113.3)
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika 2021. Váltakozás, változás és nyelvtörténet: a variacionista megközelítésmódról – és a jelen kötetről. In Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.) *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 5–28.
- Grund, Peter J. 2021. *The Sociopragmatics of Stance. Community, Language, and the Witness Depositions from the Salem Witch Trials*. (Pragmatics & Beyond New Series 329) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. doi:[10.1075/pbns.329](https://doi.org/10.1075/pbns.329)
- Haugh, Michael 2018. Corpus-based metapragmatics. In Andreas H. Jucker – Klaus P. Schneider – Wolfram Bublitz (szerk.) *Methods in Pragmatics*. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton. 619–644. doi:[10.1515/9783110424928-024](https://doi.org/10.1515/9783110424928-024)

- Jucker, Andreas H. 2022 [2006]. Historical pragmatics. In Jef Verschueren – Jan-Ola Östman (szerk.) *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 744–755. doi:[10.1075/hop.m2.his2](https://doi.org/10.1075/hop.m2.his2)
- Kahlas-Tarkka, Leena – Matti Rissanen 2015. „Oh! you are liars, & God will stop the mouth of liars”: Impolite and aggressive discourse in Salem witchcraft trial examination 1692. In Ulla Tuomarla – Juhani Härmä – Liisa Tiittula – Anni Sairio – Maria Paloheimo – Johanna Isosävi (szerk.) *Miscommunication and Verbal Violence 13*. Helsinki: Uusfilologinen yhdistys ry. 153–168.
- Klanciczay Gábor 2014. Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In Klanciczay Gábor – Pócs Éva (szerk.) *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi Kiadó. 263–305.
- Kristóf Ildikó 2001. „Bűvös-bájos varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalmában. In Pócs Éva (szerk.) *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia ethnologica Hungarica 1) Budapest: L’Harmattan Kiadó; PTE Néprajz Tanszék.
- Leitner, Magdalena – Andreas H. Jucker 2021. Historical sociopragmatics. In Michael Haugh – Dániel Z. Kádár – Marina Terkourafi (szerk.) *The Cambridge Handbook of Sociopragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 687–709. doi:[10.1017/9781108954105.035](https://doi.org/10.1017/9781108954105.035)
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1:1–28. doi:[10.1007/s10579-017-9393-8](https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8)
- Oláh György 1866–1867. A boszorkányperek Békés vármegyében. Művelődés történelmi vázlatok a múlt századból. *Békés vármegyei régészeti társulat évkönyve*. 30–161.
- Pócs Éva 1995. Malefícium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 18:9–66.
- Ronan, Patricia 2020. Question strategies in the *Old Bailey Corpus*. In Ewa Jonsson – Tove Larsson (szerk.) *Voices Past and Present – Studies of Involved, Speech-related and Spoken Texts. In honor of Merja Kytö*. (Studies in Corpus Linguistics 97) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 153–172. doi:[10.1075/scl.97.10ron](https://doi.org/10.1075/scl.97.10ron)
- Taavitsainen, Irma 2018. Historical corpus pragmatics. In Andreas H. Jucker – Klaus P. Schneider – Wolfram Bublitz (szerk.) *Methods in Pragmatics*. (Handbooks of Pragmatics 10) Berlin; Boston: De Gruyter Mouton. 527–554. doi:[10.1515/9783110424928-021](https://doi.org/10.1515/9783110424928-021)
- Varga Mónika 2018. „Egyik sem jár az ördögséggel, édes jó Uraim” – Boszorkánykihallgatások kommunikációs kontextusáról. *Magyar Nyelv* 114/4:411–427. doi:[10.18349/MagyarNyelv.2018.4.411](https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.4.411)
- Varga Mónika 2019a. *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. PhD disszertáció. Budapest.
- Varga Mónika 2019b. *Tudományos asszonyok, kanboszorkányok és módszertani szempontok a boszorkányperek pragmatikai vizsgálatában*. *Magyar Nyelvőr* 143/3:326–358.

- Varga Mónika 2019c. Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1:99–127. doi:[10.14232/JENY.2019.1.4](https://doi.org/10.14232/JENY.2019.1.4)
- Varga Mónika 2022a. *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben.* (Gondolat-Jel 6) Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Varga Mónika 2022b. *A Fatensnél nem konstál* – Boszorkányperes tanúvallomások kérdés- és válaszmintázatainak pragmatikai elemzése. *Argumentum* 18:144–171. doi:[10.34103/ARGUMENTUM/2022/8](https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2022/8)
- Varga Mónika 2023. Lejegyzésmintázatok és -változatok boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján. In Boros István – Takács László (szerk.) *Aut lego vel scribo.* Budapest: Szent István Társulat; BTKK Moravcsik Gyula Intézet. 213–232.

A szerzőről

Varga Mónika a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyar nyelvtörténet (szövegnyelvészet, mondattan, morfológia), valamint a történeti pragmatika. Részt vesz történeti adatbázisok építésének munkálataiban.

Elérhetősége: varga.monika@nytud.hun-ren.hu

